

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/109/28-32>

Sevinc Sadıqova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincsadigova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi tarixi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi tarixi, müasir dövrdə Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı məsələləri araşdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan dili hər bir azərbaycanlının milli-mənəvi sərvəti, milli qürur mənbəyi, milli varlığıdır. Olduqca qədim təşəkkül tarixinə malik olan Azərbaycan dili geneoloji bölgüyə görə türk dilləri qrupunun oğuz yarımqrupuna, tipoloji bölgüyə görə aqlütinativ (iltisəqi) dillər qrupuna daxildir. Zamanın ağır sınaqlarından çıxaraq əsrlər boyunca varlığı qorunmuş Azərbaycan dili bu gün dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biridir. Azərbaycan dili dünya dilləri sırasında həmişə öz nüfuzunu qorumuş, hətta Avropada geniş yayılmış dillərlə müqayisə edilmişdir. Belə ki M. Y. Lermontov Qafqazda olarkən öz müşahidələrinə əsaslanaraq qeyd edirdi ki, fransız dilini bilərək bütün Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, Azərbaycan dilini bilərək Qafqazı və Asiyanı bütövlükdə gəzib dolaşmaq mümkündür. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, fransız dilini bilmək Avropada nə qədər zəruri idisə, Qafqazda və Asiyada Azərbaycan dilini bilmək də o qədər zəruri, vacib idi. Bundan əlavə, alman şairi F. Bodenstedt yazırdı ki, Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili (Azərbaycan dilini) bilmək kifayət edərdi.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dövlət dili, əsas ünsiyyət vasitəsi, konstitusiyası

Sevinj Sadıqova

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Philology
sevincsadigova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>

The History of the Development of the Azerbaijani Language as a State Language

Abstract

The article examines the history of the development of the Azerbaijani language as a state language, issues of state care for the Azerbaijani language in modern times. It was noted that the Azerbaijani language is the national-spiritual wealth, source of national pride, national asset of every Azerbaijani. The Azerbaijani language, which has a very ancient history of formation, is included in the Oghuz subgroup of the Turkic language group according to the genealogical division, and the agglutinative group of languages according to the typological division. The Azerbaijani language, which survived the harsh trials of time and survived for centuries, is today one of the most developed languages in the world. The Azerbaijani language has always maintained its prestige among the languages of the world, and has even been compared with languages that are widespread in Europe. Thus, M. Y. Lermontov, while in the Caucasus, noted based on his observations that it is possible to travel throughout Europe knowing the French language, and it is possible to travel throughout the Caucasus and Asia knowing the Azerbaijani language. This fact suggests that knowing the French language was as necessary and important in Europe as it was in the Caucasus and Asia. In addition, the German poet F. Bodenstedt wrote that knowing this language (Azerbaijani) would be enough to communicate with the people living in the Caucasus.

Keywords: Azerbaijani language, state language, main means of communication, constitution

Giriş

Azərbaycan dili hər bir azərbaycanlının milli-mənəvi sərvəti, milli qürur mənbəyi, milli varlığıdır. Olduqca qədim təşəkkül tarixinə malik olan Azərbaycan dili geneoloji bölgüyə görə türk dilləri qrupunun oğuz yarımqrupuna, tipoloji bölgüyə görə aqlütinativ (iltisəqi) dillər qrupuna daxildir. Zamanın ağır sınaqlarından çıxaraq əsrlər boyunca varlığı qorunmuş Azərbaycan dili bu gün dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biridir. Azərbaycan dili dünya dilləri sırasında həmişə öz nüfuzunu qorumuş, hətta Avropada geniş yayılmış dillərlə müqayisə edilmişdir. Belə ki M. Y. Lermontov Qafqazda olarkən öz müşahidələrinə əsaslanaraq qeyd edirdi ki, fransız dilini bilərək bütün Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, Azərbaycan dilini bilərək Qafqazı və Asiyayı bütövlükdə gəzib dolaşmaq mümkündür. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, fransız dilini bilmək Avropada nə qədər zəruri idisə, Qafqazda və Asiyada Azərbaycan dilini bilmək də o qədər zəruri, vacib idi. Bundan əlavə, alman şairi F. Bodenşted yazırdı ki, Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili (Azərbaycan dilini) bilmək kifayət edərdi.

Tədqiqat

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının *dövlət dilidir*, dünyanın geniş yayılmış dillərindən biridir, bu dil əlli milyondan artıq insanın ana dilidir. Dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan dilinin qorunması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsi ilə təmin edilir.

Çoxəsrlik zəngin tarixə malik olan dilimiz ayrı-ayrı dövrlərdə dörd dəfə dövlət dili statusuna malik olmuşdur. Dövlət dili kimi Azərbaycan dili *ilk dəfə* I Şah İsmayılın (1487-1524) hakimiyyəti dövründə işlənməyə başlamış, rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda, dövlət qurumlarında və orduda istifadə edilmiş, hakim ədəbi dilə çevrilmiş, bu proseslərin nəticəsində dilin həm ədəbi-bədii, həm də inzibati-idarəetmə və hərbi terminoloji leksikası zənginləşmişdir.

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə də Azərbaycanda əsas ünsiyyət vasitəsi Azərbaycan türk dili idi, lakin bu dövrdə hökmdarın ana dilinə xüsusi nəzarəti olmuşdur. Bu proses onun ölümündən sonra da davam etmiş, Səfəvilərin hakimiyyətinin sonrakı mərhələlərində də Azərbaycan türk dili dövlət dili statusunda olmuşdur. Belə ki, alman alimi Adam Olearinin qeydlərində 1630-cu illərdə Səfəvi sarayında əcnəbi elçilər qəbul edilərkən dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin işlənməsi göstərilmişdir. Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye də eyni həqiqəti yazmışdır ki, saray adamlarının dili türk dilidir (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 1989, s. 185). 1685-1694-cü illərdə Azərbaycanda olmuş alman alimi Engelbert Kempfer yazmışdır: “Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı İran sarayında geniş yayılmış dildir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. Türk dili bütün şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışığı tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda və səltənət qəsrində yeganə danışığı dili olmasına gətirib çıxarmışdır” (Onullahi, Həsənov, 1974, s. 85).

İkinci dəfə 27 iyul 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının qərarı ilə (Fətəlixan Xoyskinin imzası ilə) türk dili (Azərbaycan türkcəsi) dövlət dili elan olundu. 28 aprel 1920-ci ildə rus-bolşevik ordusunun Azərbaycana işğal etməsi nəticəsində rus dili hakim mövqə qazandı, Azərbaycan dili heç bir rəsmi dairədə işlədilmirdi. 29 mart 1921-ci ildə Azərbaycan İnkilab Komitəsinin əmri ilə (N. Nərimanov və D. Bünyadzadənin imzası ilə) Azərbaycan SSR-in bütün idarələrində kargüzarlıq işlərinin türk dilində (Azərbaycan türkcəsi) aparılmasına başlandı, lakin bu, dilimizə tam mənası ilə dövlət dili hüququ verilməsi demək deyildi.

Azərbaycan SSR-in 19 may 1921-ci ildə və 14 aprel 1937-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyalarında dövlət dili ilə bağlı heç bir maddə olmamışdır. 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə olunsada, “...respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşür etdi” (Sadıqova, 2024, s. 8).

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından əlli səkkiz il sonra, mərkəzi rəhbərliyin bütün maneələrinə baxmayaraq, Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-nin 1978-ci ildə qəbul edilmiş

Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsinə müyəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ana dilimiz *dördüncü dəfə* dövlət dili statusu qazandı. 22 dekabr 1992-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun qəbul olundu, bu qanuna əsasən, dövlət dilimiz türk dili adlandırılmışdı (Sadıqova, 2023). 12 noyabr 1995-ci il tarixində referendum keçirilmiş, ümumxalq səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəası qəbul edilmişdi. Bu referendumun keçirilməsi, dövlət dilinin adının dəyişdirilərək yenidən Azərbaycan dili adlandırılmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin misilsiz xidməti olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektinə çevrilmiş, bu müzakirələr yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə aparılmış, nəhayət, xalq referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirmişdi: “...dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi”.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə göstərdiyi qayğı ana dilimizin inkişafında mühüm bir mərhələdir. Hələ sovet dövründə, 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi, müstəqillik dövründə dövlət dilinin adının dəyişdirilərək yenidən Azərbaycan dili adlandırılması, bununla əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər, dövlət dilindən düzgün istifadə olunmasına nəzarətin və diqqətin artması, kütləvi informasiya vasitələrində ədəbi dilin normalarının qorunması ilə bağlı tələbkarlıq Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi aparıcı mövqeyini tam təmin etdi, bütün rəsmi toplantılarda, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarətmə orqanlarının, dövlət qurumlarının bütün rəsmi mərasim və tədbirlərində, beynəlxalq diplomatik danışıqlarda, təhsil və xidmət sahələrində, hüquq-mühafizə, məhkəmə və inzibati xətalər üzrə icraat sahələrində dövlət dilindən istifadə olunması təmin edildi.

Bundan əlavə, Heydər Əliyev 18 iyun 2001-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə “Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” ilə bağlı fərman imzalamış (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı, 2001), bu fərmandan irəli gələn məsələləri yerinə yetirmək üçün 4 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamla dil komissiyası yaradılmışdı.

Heydər Əliyevin 9 avqust 2001-ci il tarixində imzaladığı “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərmanına əsasən, respublikada hər il 1 avqust tarixi Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd olunur (Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili, 1998).

30 sentyabr 2002-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun qəbul edilmişdir (“Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 2002). Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır (Xudiyev, 2014). Üç fəsil, iyirmi maddədən ibarət olan bu qanuna əsasən, dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir, Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir (İsmayılova, 2016; İsmayılova, 2017).

Qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarətmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında, həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır, Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla

və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərti ilə aparıla bilər.

Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı ilə bağlı qanunda qeyd olunur ki, dövlət dili rəsmi mərasimlərdə, təhsil sahəsində, televiziya və radio yayımlarında, xidmət sahələrində, reklam və elanlarda, xüsusi adlarda, inzibati ərazi bölgüsü adlarında, coğrafi obyektlərin adlarında, hüquq-mühafizə orqanlarında, Silahlı Qüvvələrdə, notariat fəaliyyətində, məhkəmə icraatında və inzibati xətlər üzrə icraatda, beynəlxalq yazışmalarda, nəşriyyat işində, vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlənməli, dövlət dilinin normalarına əməl edilməlidir.

2 yanvar 2003-cü il tarixində Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə fərman verdi. 27 sentyabr 2003-cü il tarixində “Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrdə kargüzarlığın aparılmasına dair təlimat”ın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti 935 №-li fərman imzaladı. Təsdiqlənən təlimatın 2-ci bəndində xüsusi olaraq vurğulanır ki: “Təşkilatlarda kargüzarlıq Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır”.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixində verdiyi sərəncama əsasən, dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biri sayılan ana dilinə dövlət qayğısının daha da artırılmasını təmin etmək, Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminin ən gözəl nümunələrini müasir dövrdə təbliğ etmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədilə Azərbaycan dilində əvvəllər kiril qrafikasında çap olunmuş əsərlərin latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərinin həyata keçirilməsinə qərar verildi.

23 may 2012-ci il tarixində “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev sərəncam verdi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” sərəncamı, 2012).

Bundan əlavə, ölkəmizdə dilçilik elmi üzrə araşdırmaların mərkəzi olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, institutda fundamental tədqiqatların, monoqrafik əsərlərin hazırlanması və nəşrinin həyata keçirilməsi, dünyanın mötəbər kitabxanalarında, əlyazma fondlarında saxlanılan ana dilimizə aid qədim mənbələrin öyrənilməsi, həmçinin lüğətçilik sahəsində indiyədək toplanmış materialların elektron bazasının yaradılması və dialektoloji ekspedisiyaların təşkilinin təmin edilməsi məqsədi ilə 29 may 2012-ci il tarixində Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” sərəncam verdi.

17 iyul 2018-ci il tarixində ölkə prezidenti tərəfindən “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” sərəncam verilmiş, 1 noyabr 2018-ci ildə “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərman imzalanmışdır (Azərbaycan dili antologiyası, 2013).

Sadalanan bu qanun, fərman və sərəncamlar dövlət dili statusu qazanmış Azərbaycan dilinin tətbiq sferalarının daha da genişləndirilməsi baxımından müstəsna dərəcədə əhəmiyyətlidir, dilimizə dövlət qayğısının bariz nümunəsidir.

Nəticə

Ümummillə lider Heydər Əliyevin dediyi kimi, dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini gərək ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar.* (1989). Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
2. *“Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.* (2002, 30 sentyabr).
3. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı.* (2001).
4. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” sərəncamı.* (2012, 23 may).
5. *Azərbaycan dili antologiyası.* (2013). “Bakı Çap evi” nəşriyyatı.
6. *Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili.* (1998). Elm.
7. Xudiyev, N. (2014). *Heydər Əliyev və Azərbaycan dili.* Elm və təhsil.
8. İsmayılova, M. (2016). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti.* ADPU.
9. İsmayılova, M. (2017). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: aktual problemlər.* ADPU.
10. Onullahi S. M., Həsənov A. Q. (1974). Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında. *ADU, Elmi əsərlər, tarix və fəlsəfə seriyası*, 4, 85.
11. Sadıqova, S. (2023). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya.* Proqram. ADPU.
12. Sadıqova, S. (2024). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya.* “Zəngəzurda” Çap Evi.

Daxil oldu: 25.08.2024

Baxışa göndərildi: 17.09.2024

Təsdiq edildi: 05.12.2024

Çap olundu: 20.12.2024